

מחקרי ארץ יהודה

אסופת מאמרים
לזכרו של דוד עמית

קובץ ה

עורכים:

יחיאל זלינגר ובנימין טרופר

הוצאת ספרים 'עציון'
בית ספר שדה כפר עציון

תשפ"ב (2022)

ועדת מערכת

פרופ' אסתי אשל | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר ציונה בן גדליה | מו"פ אזורי מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
פרופ' בעז זיסור | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר יחיאל זלינגר | רשות העתיקות
פרופ' יוסי לשם | אוניברסיטת תל אביב
ירון רוזנטל, עמיחי נעם, בנימין טרופר | בית ספר שדה כפר עציון
עמוס סבח | רשות הטבע והגנים
פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן | אוניברסיטת בר אילן

כתב עת זה יוצא בסיוע:

קרן קימת לישראל, יחידת המדען הראשי, המכון לחקר תולדות הציונות וההתיישבות
מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה
אוניברסיטת בר אילן
מו"פ מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
רשות הטבע והגנים – מחוז יהודה ושומרון (קמ"ט שמורות טבע ופארקים)
רשות העתיקות
עמותת בני גוש עציון

רשות
העתיקות
ISRAEL ANTIQUITIES AUTHORITY

מרכז יסלזון
לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה
Josiah Epigraphic Center of Jewish History

מנהל אזרחי

רשות
הטבע
והגנים

קרן קימת לישראל
K K L - J N F

מו"פ אזורי מזרח
יו"ש ובקעת הירדן

האגף
לתרבות
יהודית
יצרים חיבור לנשמה

מפד"ח

המחלקה ללימודי ארץ
ישראל וארכיאולוגיה
ע"ש פרופ' (תש"ס)
המקומית למדעי היהדות
האנטיקוויטית בירושלים

© כל הזכויות שמורות לבית ספר שדה כפר עציון, תשפ"ב (2022)

ISSN 2707-6393

הוצאה לאור: הוצאת ספרים 'עציון', בית ספר שדה כפר עציון

תמונות על העטיפה באדיבות: יותם בשן, מאיר רוטר, ארכיון הצילומים – קק"ל, דוד רוזנבלט, ארכיון הפלמ"ח, ארכיון בני גוש עציון – כפר עציון, משלחת חפירות הרודיון, בועז זיסור

עורכים: יחיאל זלינגר ובנימין טרופר
עריכה לשונית: שירה עבאדי
עיצוב גרפי: סטודיו ולדמן
הדפסה: דפוס העיר העתיקה, ירושלים

תוכן העניינים

5		בפתח הקובץ
7		הקדמת העורכים
11	היכן הייתה תרשיש המקראית? מקורות הכסף של ממלכת יהודה ופולשת במאה הח' לפני הספירה	צילה אשל
33	אוסטרקונים משפטיים מהרודיון	אסתר אשל, חגי משגב ורועי פורת
45	ממצאים מימי מרד בר כוכבא במצוקי נחל תקוע (ואדי חריטון)	דביר רביב, מיקה אולמן, בועז לנגפורד, עמוס פרומקין, רועי פורת ובוועז זיסו
67	על בורות ונרות: תוצאות ראשוניות משלוש עונות חפירה בחורבת בית נטיף ושוליה	עומר שלו, מורן בלילה, איתי אביב וניקולס בנסטיין
85	אל 'הר הפרדס', 'מערת עדולם' וח' תקוע - טיולי הנוער העברי להרודיון, נחל תקוע ומערת חריטון, בשנים שלפני קום המדינה	יורם אלמכיאס
113	ישיבת "כנסת ישראל" סלובודקה-חברון - לימוד תורה ושירות צבאי	משה ארנוולד
139	"איש חולם ובעל מעשים" - שמואל צבי הולצמן, מכונן כפר עציון	יוחנן בן יעקב
167	הסיפורים שמאחורי הסורגים: סיפורן של אסירות ועצירות המחתרת בכלא בית לחם	נעמה טייטלבוים-קריא
195	השבת היחמורים להרי יהודה	נועם ורנר, נילי אבני-מגן, עוזי שמיר
209	סקר עופות מקננים - מזרח השומרון	אלי חביב, אסף מירוז, יואב פרלמן, יצחק כהן, אבנר רינות, אוהד בנימיני, אורן נפתלי, שחר כפיר, משה מינץ, עמוס סבח
229		רשימת משתתפים

ישיבת "כנסת ישראל" סלובודקה-חברון – לימוד תורה ושירות צבאי

משה ארנוולד

הקדמה

ישיבת חברון, "כנסת ישראל", כיום אחת הישיבות הגדולות, החשובות והיוקרתיות, נוסדה בארץ לפני קרוב למאה שנים. הישיבה עברה מסלובודקה שבליטא לחברון עם תלמידיה שעלו לארץ בשנת 1924 (תרפ"ד). אליהם הצטרפו בשנים הראשונות בחברון תלמידים שהגיעו בעיקר מארצות הברית, וכן מארץ ישראל. לאחר מאורעות תרפ"ט (1929), שבהם נרצחו ונפצעו רבים מתלמידיה, עזבה הישיבה את חברון והשתקמה בירושלים, ובה היא פועלת עד היום. מאמר זה דן בישיבת "כנסת ישראל" משנת 1924 (תרפ"ד) ועד השנים 1948–1949 (תש"ח–תש"ט), בהיבטים הביטחוניים ובהשפעתם על הנהלת הישיבה, על תלמידיה ועל בוגריה.

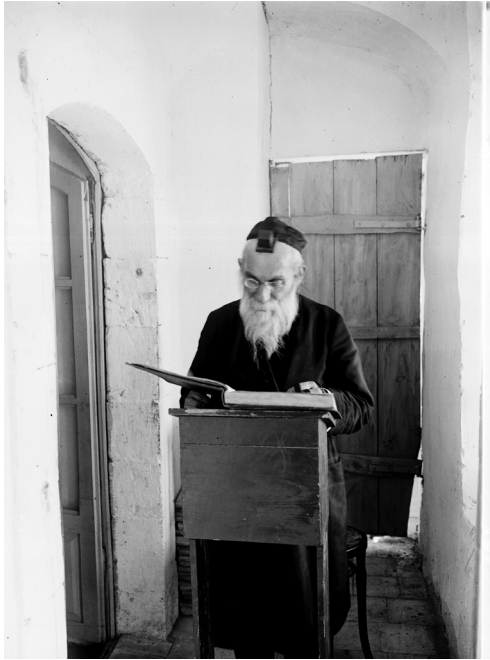
הישיבה הוקמה בידי הרב נתן צבי פינקל. הוא שילב בלימוד המסורתי של הישיבות את לימוד המוסר, שנועד להדגיש את רוממות האדם, לפתח את אישיותו ולהביאו לשליטה עצמית ולעבודת הבורא בשלמות. הישיבה הקפידה על כך שתלמידיה יעסקו אך ורק בלימוד תורה, ללא מחויבות לדרישות של מסגרות אחרות, כמו לימודים כלליים או גיוס למסגרות צבאיות. היא ראתה בהם ביטול תורה וסכנה לסטייה מדרכה של הישיבה (שטמפפר תשנ"ה: 229–233).

ההיסטוריה של הישיבה בשנים הנדונות מראה לנו שמדי פעם בפעם היא נאלצה להכריע בשאלת הגיוס והאימונים הצבאיים מול לימוד התורה, ולמצוא נוסחה שתשלב ביניהם.

העברת הישיבה מסלובודקה לחברון וגורמיה

ישיבת "כנסת ישראל" הוקמה בשנת 1882 בסלובודקה (ויליאמפולה), פרבר של העיר קובנה בליטא, בידי הרב נתן צבי פינקל. בשנת 1893 מונו הרב משה מרדכי אפשטיין וגיסו, הרב איסר זלמן מלצר, לראשי הישיבה. בשנת 1897 עבר הרב מלצר לסלוצק ושימש ראש הישיבה במקום. הרב אפשטיין המשיך בתפקידו כראש ישיבת "כנסת ישראל" עד לפטירתו בשנת תרצ"ד, 1933. הרב פינקל שימש משגיח בישיבה.

לאחר פרוץ מלחמת עולם הראשונה, בשנת 1915, גורשו היהודים מסלובודקה בידי שלטון הצאר והישיבה נסגרה. הרב יחזקאל סרנא, לימים חתנו של הרב אפשטיין, עבר עם הישיבה לעיר מינסק (בלרוס), שם חודשה פעילותה. כל הצעירים, ובכללם הרב יחזקאל סרנא, שהיו חייבים להתגייס לצבא השתמטו מכך באמצעות שימוש בתעודות מזויפות, שבהן שינו את גילם. הרב סרנא נכלא בתחנת המשטרה לאחר שנעצר על ידי שוטר, והיה עלול להישפט על השתמטותו ולהישלח לשדה הקרב. למזלו הוא הצליח לברוח מתחנת

איור 1: חברון – ראש הישיבה בחברון הרב נתן צבי פינקל (צילום: אברהם מלבסקי, ארכיון הצילומים של קק"ל. תמונה G1-097)

המשטרה והוברח לעיר סמילוביץ, בה פעלה ישיבת ראדין בראשותו של הרב ישראל מאיר הכהן, בעל ה"חפץ חיים". בקיץ 1917 (תרע"ז) חזר הרב סרנא לישיבת סלובודקה שפעלה בקרמנצ'וג (אוקראינה). בקיץ 1919 (תרע"ט) הוא בא בברית נישואין עם פאשה מרים, בתו של ראש הישיבה, הרב משה מרדכי אפשטיין. בספטמבר 1920 הצליחה הישיבה לחזור למקומה הקבוע בסלובודקה בליטא.¹

בפברואר 1918 הוקמה ליטא העצמאית, וב-1919 סופחה סלובודקה לעיר קובנה. בשנת 1924 הוציאה ממשלת ליטא צו שבו נדרשו הישיבות להפוך לסמינרים לרבנים, ובהם ילמדו גם לימודים כלליים ושפת המדינה. הנהלת ישיבת סלובודקה סירבה לעשות זאת, בניגוד לחלק מהישיבות אשר הסכימו לתנאי, ובכך איבדה את הזכות לפטור את תלמידיה משירות

בצבא. ראש הישיבה, הרב אפשטיין, שהה באותה עת בארצות הברית כדי לגייס כספים עבור הישיבה, והרב סרנא נטל על עצמו את המשימה למצוא פתרון לבעיה. הוא פגש יהודי שלא מחוגי הישיבות שבא מארץ ישראל, והוא הציע להעביר את הישיבה לארץ ישראל. לאחר התייעצות עם כמה רבנים שההצעה הייתה טובה בעיניהם הוטל עליו להוציא את הרעיון לפועל. הוא כתב על ההצעה לרב אפשטיין בארצות הברית, שהביע את הסכמתו והחל לפעול מיד להשגת המימון הדרוש לכך. בקיץ 1924 הגיעו ראשוני התלמידים לארץ ישראל, ועימם הרב סרנא. בחודש אלול בשנה זו החלה הישיבה לפעול בחברון.²

לרב אפשטיין הייתה זיקה חזקה לארץ ישראל עוד קודם. בעת לימודיו בישיבת וולוז'ין הוא היה מראשי אגודת "נס ציונה", שהוקמה בשנת 1885 (תרמ"ה), והייתה מעין אגודת סתר ציונית שדגלה בבניית ארץ ישראל. הוא ביקר בארץ בשנת 1890, והשתתף ברכישת האדמות ובייסוד המושבה חדרה (קליבנסקי תשע"ד: 191–194; תדהר 1955: 2661).

הרב אפשטיין הגיע לראשונה לישיבת "כנסת ישראל" בחברון בפסח 1925 (תרפ"ה). הוא שהה בה עד אלול באותה שנה, ושב לישיבה שונתרה בסלובודקה. בינתיים בוטלה גזרת הגיוס על תלמידי הישיבה, והרב אפשטיין ראה בזה אות מהשמיים שנועד לייסד עוד ישיבה בארץ ישראל. כך כתב בהקדמה לספרו "לבוש מרדכי", חידושים במסכת בבא מציעא:

עין בעין ראינו אז, כי הגזרה הייתה אך למען תתיסד בארץ הקדושה עוד ישיבה קדושה, ישיבה מרכזית לכל אחינו, כי רצון ה' וחביב לפניו ישיבה קדושה המפיצה תורה לכל ישראל בארצנו הקדושה, כי אין תורה כתורת ארץ ישראל (אפשטיין תשע"ד: 19-20).

בשנת 1928 התפטר הרב אפשטיין מתפקידיו בסלובודקה והתרכז בתפקידו כראש הישיבה בחברון (קליבנסקי תשע"ד: 348).

כשנשלח הרב סרנא לארץ ישראל כדי לטפל בהעברת הישיבה הוא התלבט היכן להקים אותה. לאחר התייעצויות ובדיקות הוא החליט לא להקימה בירושלים, כדי לא להיגרר למחלוקת שהייתה אז בעיצומה בין הרב קוק והרב זוננפלד. גם תל אביב לא מצאה חן בעיניו, בגלל חילוניותה. חברון נבחרה בזכות היותה עיר האבות ובשל הצורך להחיותה, בשל האוויר המבריא שבה, ולאחר ששוכנע על ידי הרב יעקב יוסף סלונים, מראשי הקהילה בחברון, שאמנם הם מיעוט יהודי, אך הם לא צפויים להתנכלויות מצד הערבים.³

הרב יעקב כץ, מתלמידי ישיבת כנסת ישראל בחברון, סיפר בזיכרונותיו כי בביקורו בפתח תקווה, ערב הקמת הישיבה בארץ, נתבקש בידי רבני המושבה ותושביה לקבוע את מקומה של הישיבה אצלם. כאשר הוצג הרעיון לפני ראש הישיבה, הרב אפשטיין, הוא סירב משלוש סיבות: התנגדות ללמוד בעברית, חשש שהתלמידים שיתחתנו עם בנות המושבה והפכו לאיכרים, וחשש שמא יאלצו את התלמידים להצטרף ל'הגנה' (כהן תשס"ט: 254).

נוצרה זהות אינטרסים בין צרכיה של ישיבת "כנסת ישראל" מסלובודקה לצרכיה של הקהילה היהודית בחברון. הנהלת הישיבה סברה שאין לה עוד מקום בליטא בגלל דרישות השלטונות. הרב יעקב יוסף סלונים ובנו אליעזר דן, שהיו ראשי הקהילה האשכנזית בחברון, פעלו באותה עת לחזק את היישוב היהודי, שהיה זקוק לשיקום יסודי לאחר מלחמת העולם הראשונה. הם הבינו שכדי למשוך יהודים נוספים לחברון עליהם להציג את יתרונותיה ואת השקט הביטחוני שבה.

הם גייסו לכך גם את הרב אברהם יצחק הכהן קוק, שביקר בחברון באב-אלול 1922 (תרפ"ב). הרב קוק פרסם מכתב שבו כתב, בין השאר:

ידיעות ברורות באו אלי, כי הערבים יושבי חברון בכלל הם אנשים נוחים ושקטים, הרבה מהם מכירים את הברכה העתידה לבוא על הארץ הקדושה לכל יושביה, על ידי התרבות של היישוב היהודי בתוכה. וכשיראו בעיניהם פעולות ישוביות מצדנו יביטו וינהרו ונוספו גם הם לאוהבינו מקרב שכנינו יושבי הארץ (נוימן תשע"ט: קמג).

העברת הישיבה לחברון ענתה על צורכי הישיבה ועל צורכי היישוב היהודי בחברון. יציבות ביטחונית הייתה חשובה להנהלת הישיבה, וראשי הקהילה הצליחו לשכנעם כי חברון שקטה וכי היחסים עם השכנים הערבים טובים. השכנוע של הנהלת הישיבה להקימה בחברון הייתה הצלחה מבחינת הנהגת הקהילה החברונית במאמציה לחזק את היישוב היהודי בעיר (ארנוולד תשע"ח: 92).

יעקב פת, שהיה מפקד ה'הגנה' בחיפה, ביקר בחברון יחד עם חברת מפקדת ה'הגנה' בירושלים, רחל ינאית בן-צבי. הוא נפגש שם עם תלמידי הישיבה בחברון, שחלקם הגיעו ללמוד במקום מחוץ לארץ. כששאל אותם מה תהיה תגובתם אם יותקפו בידי הערבים, הם

איור 2: חברון – הישיבה הסלובודקאית בחברון (צילום: צדוק בסן, ארכיון הצילומים של קק"ל, תמונה 15-043-Glass)

ענו לו שללא ספק הם יתגוננו. לשאלתו כיצד יעשו זאת, כיוון שהם אינם מאומנים, השיבו לו: "בעזרת ה'" (לובראני תשי"ח: 102).⁴

האוירה בחברון בתקופה שלפני המאורעות

משה צבי סגל, שביקר בחברון בשמחת תורה תרפ"ט, ציין כי ההקפות שהתקיימו בישיבה, בבית הכנסת אברהם אבינו ובבית הכנסת של חב"ד השרו אווירה חגיגית על העיר. בשעות אחר הצהריים של החג התאספו תלמידי הישיבה ובעלי בתים ותיקים מהעיר סביב שולחן ארוך. בראשו ישב ראש הישיבה, הרב אפשטיין, ודיבר על מוסר האדם. ליד השולחן ישבו גם שישה מנכבדי הערבים בעיר, עם תלבושתם המסורתית, ונהנו מאוד מאווירת השמחה, מהשירה, ולא פחות מכך – מהכיבוד העשיר שעל השולחן (סגל תשמ"ו: 68–69).

הרב ברוך אליצור, שהגיע לישיבה כשנה לפני המאורעות, סיפר לימים כי בישיבה עסקו בלימוד ולא חשו כל פחד. התלמידים נהגו לטייל בחופשיות בעיר, ולא עלה על דעתם שיכול לקרות להם משהו. בתשעה באב תרפ"ט הוא נסע עם חבריו, לאחר אמירת הקינות בישיבה, באוטובוס ערבי לירושלים, ולאחר ביקור בכותל המערבי הם חזרו לישיבה בחברון.⁵ אהרן דוד שיינברג, שהגיע לישיבת חברון מממפיס־טנסי, תיאר במכתב למשפחתו את המתיחות בין היהודים לערבים, ויחד עם זאת תיאר בהתלהבות את ביקורו בכותל המערבי בליל

איור 3: חברון – המראה הפנימי של הישיבה (צילום: צדוק בסן, ארכיון הצילומים של קק"ל, תמונה 15-042-Glass)

תשעה באב, את דרשתו של המגיד הירושלמי, הרב בן-ציון ידלר, ואת התהלכה של בית"ר בתוך העיר העתיקה. כעבור כשבוע היה שיינברג בין הנרצחים בפרעות בחברון.⁶ מפקדת ההגנה בירושלים הייתה אחראית גם על חברון. היא הייתה מודעת לכך שהקהילה והישיבה אינן מוגנות, וכן הייתה מודעת להסתה של המופתי. ערב המאורעות היא שלחה לחברון יחידה חמושה שנועדה להגן על הקהילה, אך ראשי הקהילה התנגדו לנוכחותה בעיר. הקונספציה של הנהגת הקהילה, ש"לנו בחברון לא יקרה דבר", גרמה להם להדחת הסכנה. גם הסימנים המעידים על כוונה לפגוע ביהודים, שנשמעו מפי ערבים בחברון כבמקומות אחרים, לא שינו את דעתם. הנהגת קהילת חברון דרשה מאנשי ההגנה לעזוב את העיר, והם חזרו לירושלים. כאשר ראשי הקהילה הבינו שהסכנה המרחפת עליהם היא רצינית ומידית היה מאוחר מדי, ולמעשה הם נותרו ללא הגנה (ארנוולד תשע"ח).

ערב פרעות תרפ"ט – הישיבה כיעד לפגיעה

צביה חדש (אשתו של הרב מאיר, מרבני הישיבה) ושפרה בן-גרשון (בתו של הרב זרח אפשטיין, ראש ישיבת "תורת חיים" ואשתו של ישראל שלמה זלמן בן-גרשון וולנסקי, מזכיר הישיבה בחברון) ערכו ביום חמישי, 22 באוגוסט, קניות בשוק לקראת שבת. הן שמעו שיחה בין שני ערבים ושפרה, ששלטה בערבית, הבינה את הנאמר: "הן מכינות את עצמן לקראת לשבת, ואנחנו נהנה מזה, מי שירצה ייקח אז לעצמו מבנות ישראל".

הן סיפרו לבעליהן את מה ששמעו כאשר חזרו לביתן. יחד עם הבעלים פנו לאליעזר דן סלונים, אותו פגשו בבנק כשניהל פגישה עם קבוצה של נכבדים ערבים. הם סיפרו לו את מה ששמעו מפי הערבים בשוק.

סלונים הרגיע אותם ואמר שבחברון לא ייפגעו יהודים, בגלל היחסים הטובים שלהם עם הערבים. הוא שיתף את הערבים שהיו עימו בידיעה, והם אישרו את דבריו שבחברון לא יקרה ליהודים דבר (אזרחי תשע"ג: 182-183). הכוונה לפגוע בתלמידי הישיבה נודעה גם לחלק מתלמידי הישיבה כבר ביום חמישי, 22 באוגוסט.⁷ ראשי הקהילה, שהצליחו לשכנע את הנהלת הישיבה להקימה בחברון בהבטחה שהמקום בטוח, התקשו עתה לשנות את הקונספציה שהציגו בפני הישיבה. הם העדיפו לשכנע את אנשי הישיבה שהאימים לא יהפכו למעשים.

בימים שקדמו לפרעות זכתה הישיבה להתייחסות מיוחדת מצד משטרת חברון, שהייתה מודעת למתיחות השוררת בארץ. היא החליטה לפקח על המתרחש בישיבה, שבה היה ריכוז גדול של בחורים צעירים, שעלולים להתארגן להגנה עצמית ואף לפעילות התקפית. השוטר חנוך גרודז'ינסקי (ברודלינסקי), השוטר היהודי היחיד במשטרת חברון, נשלח ביום רביעי, 21 באוגוסט, לבדוק אם יש בישיבה התארגנות בעקבות לוויתו של אברהם מזרחי, שנרצח בידי ערבי בירושלים. התלמידים הבינו שחנוך הגיע בשליחות מפקדו, והתרשמו כי המשטרה "הוציאה קול כי היהודים מתכוונים להתנפל על החברונים" (מלר תשס"א: 136-137).⁸ חיים קוסטנוביץ, מתלמידי הישיבה, סיפר כי ביום חמישי, 22 באוגוסט, הגיע לישיבה קצין משטרה ערבי מחברון ושאל את תלמידי הישיבה על אספות שהם מקיימים. הם ענו לו כי הם לומדים כרגיל, ואינם מבינים מדוע שואלים אותם שאלות כאלה. גם השוטר חנוך נענה במילים אלה.⁹

הרב חיים שרגא פייבל אפשטיין, בנו של ראש הישיבה, ששימש פקיד במזכירות הישיבה, ראה את השוטר חנוך שנשלח לישיבה. הוא שמע אף את הסרג'נט הערבי אומר לחנוך שאם היהודים יתנפלו על הערבים, הוא יהיה אחראי לכך. בערב, כשישב בביתו והדלת הייתה פתוחה, הגיע למקום בבגדים אזרחיים המפקד האנגלי, שמקורות המידע שלו היו השוטרים הערבים. הוא הציץ פנימה, לא אמר מילה והסתלק. כנראה בא לוודא שאין במקום אסיפה או התארגנות של התלמידים.¹⁰

הרב מאיר פראנקו העיד כי ביום שישי בבוקר באו אליו שני נגרים, יעקב ומשה מזרחי, וסיפרו לו כי השוליה הערבי שלהם מסר כי המופתי חאג' אמין אל חוסייני שלח מכתב הקורא לערביי חברון לעלות לירושלים ולהרוג את היהודים. נוסף על כך, תושבי השכונה חרת אל משארקה בחברון מתכוונים להתנפל על הישיבה בעיר. הרב פראנקו הלך אל אליעזר דן סלונים ודיווח לו על כך, וכן גם לרב מאיר קסטל ולרב יעקב יוסף סלונים. לאחר התייעצות, בשעה 11:00 בערך, הלכו הרבנים פראנקו וסלונים לממלא מקום המושל, עבדאללה קרדוס, לדווח לו על כך, אך הלה הרגיע אותם.¹¹

נסים עזרא, שעסק בייצור גבינות בחברון, שמע ביום שישי שיחה של כמה ערבים המתכננים לצאת להרוג את יהודי העיר לאחר שהכריזו על כך במסגד. הוא הלך לדווח על כך לרב מאיר פראנקו, וזה שלח אותו אל הרב קסטל. לאחר יציאתו מהרב קסטל ראה התקהלות של ערבים. כמה מהם, שהיו מצוידים בסכינים, רצו להורגו. אחד הערבים, סלים

שבאנה, אמר לנוכחים: "בושה להתחיל מבן העיר". סלים ליווה אותו חזרה לבית הרב פראנקו. בדרך הוא ראה את קבוצת הערבים מכים אחד מתלמידי הישיבה.¹² בערך בשעה 14:00 הגיע צבי יוסף קיזלשטיין אל הרב חיים שרגא פייבל אפשטיין, בנו של ראש הישיבה, וסיפר כי אחד השייח'ים בא לחנותו וסיפר שלא כדאי שבחורי הישיבה יסתובבו בחוצות, בגלל חוסר השקט בעיר. הרב אפשטיין ביקש מקיזלשטיין להודיע זאת ליהודי העיר. הוא עצמו לא עשה זאת כי רגלו כאבה. מיד לאחר מכן הגיע בעל הבית הערבי שלו וישב עימו בבית לשיחה ולשתיית תה. כשהחלו המהומות ביקש ממנו בעל הבית לסגור את הדלת. בעל הבית נשאר מחוץ לבית. הרב אפשטיין התרשם כי בעל הבית ידע על מה שעתיד לקרות, והמתין עימם כדי לעזור להם.¹³ במאמר שכתב כחודש לאחר מכן שמואל ברוך שולמן, תלמיד הישיבה ששהה בירושלים מסיבות משפחתיות בעת הפרעות, הוא תיאר את האווירה בישיבה ביום שישי זה:

מצב הרוח של בני הישיבה מדוכא, הקהל שורה בפחד... יודעים שראשי הערבים החברונים נמצאים בשעה זו בירושלים במסגדים אשר על מקום בית המקדש, שומעים לנאומים המסיתים לפרעות ביהודים, ואחרי הצהרים עומדים הם לשוב חזרה חברונה, ומי יודע מה ילד יום? הגיעה שעת הצהרים, עמדו להתפלל מנחה גדולה בישיבה. אחרי מנחה התפזרו התלמידים מן הישיבה הלכו אל מעונותיהם ביחידות, בבדידות, כשכאב גדול וגורל משותף מאחד את לבבם.¹⁴

ההתקפה על הישיבה ביום שישי, 23 באוגוסט, אחר הצהריים

ביום שישי בשעה 14:30 ישב תלמיד הישיבה, יצחק טוקר, במשרד הגמ"ח של בנק חברון, וטיפל בתשלומיהם של תלמידי הישיבה. אריה לייב שניאורסון, בנו של בעל בית המלון "אשל אברהם", נכנס אליו ומסר לו בחשאי שקיבל הודעה טלפונית מירושלים שיש מהומות וחוסר ביטחון בעיר. טוקר יצא לרחוב והבחין בפעילות חשודה: ערבים מתלחשים, מכונניות נוסעות במהירות, צעקות "לטבוח את היהודים". הוא סגר מיד את הבנק ורץ לישיבה, ומצא שם עשרות תלמידים. הוא מסר להם על המצב בירושלים וביקש מהם להתפזר ולחזור לבתיהם. בינתיים חזר פנחס רביץ, מתלמידי הישיבה, מנסיעה לירושלים וסיפר כי באמצע הדרך לירושלים עצרו ערבים את רכבו וביקשו לרצוח אותו. הנהג הערבי הגן עליו ודאג להחזירו לחברון. רביץ דיווח לר' שרגא פייבל אפשטיין על כך, וביקש מתלמידי הישיבה לעזוב את המקום ולהתפזר. התלמידים עזבו את הישיבה פרט ל"מתמיד", שמואל רוזנהולץ, שנשאר כדי לסיים את לימוד הסוגיה בגמרא (מלך תשס"א: 137-138).¹⁵

בערך בשעה 16:30 רדף ההמון באחד הרחובות אחרי כמה יהודים. תלמיד הישיבה יוסף אקסלרוד, ששהה ברחוב היורד מהדואר, הוקף בידי ההמון. הוא הוכה ונדקר פעמיים בגבו, אך הצליח לברוח. הוא הגיע לבית שבו הייתה למשפחת בצלאל לזרובסקי אכסניה לתלמידי הישיבה, שם טופל ופצעיו נחבשו בידי הרופא מטעם 'הדסה', ד"ר צבי כיתאין, ובידי הרופא הממשלתי, ד"ר עבד אל עאל. שני תלמידים נוספים הצליחו להימלט ולהסתתר באחד הבתים. רביץ, שחשש לחזור למקום מגוריו אצל מרדכי חסון בגלל ההתקפות על יהודים שנראו ברחוב, הסתתר בבית שבו הייתה האכסניה של שלמה יעקב בורובסקי. כך עשה גם

איור 4: אולם בית המדרש של ישיבת כנסת ישראל לאחר הפרעות (באדיבות אלבום משה ובתיה כרמל, ארכיון התמונות ע"ש שושנה ואשר לוי, יד יצחק בן צבי, תמונה 156-0677)

בנימין סוקולובסקי, שראה את ההמון תוקף את יוסף אקסלרוד. ההמון המשיך להתפרע ברחוב הראשי, ניפץ שמשות בבתי היהודים, ושם פעמיו לעבר הישיבה. השייח' עבד אל גפאר סהבוב הסית את ההמון להרוג את יהודים כנקמה על הריגת אחיהם המוסלמים בירושלים. ארבעה שוטרים שנכחו במקום לא ניסו להרגיע את ההמון. המתמיד שמואל רוזנהולץ ושמש הישיבה, זכריה משה מישאל, שהיו במקום סגרו את הדלת. התוקפים זרקו אבנים, שברו את השמשות, ואחר כך שברו את הדלת ונכנסו לאולם הישיבה. הם פצעו באבן את רוזנהולץ, שרץ החוצה, ושם נדקר למוות בידי שניים מהתוקפים. זכריה, שהיה בבית מול אולם הישיבה, הצליח להסתתר בתוך בור מים וניצל. הוא נשאר שם עד חצות, וכשהתברר לו שהסכנה חלפה הוא טיפס החוצה על צינור המשאבה. הפורעים שברו, ניתצו וקרעו כל אשר נקרה בדרכם בישיבה. כשיצאו מהישיבה הם קראו: "חבל שמצאנו רק יהודי אחד. אבל אין דבר, מחר נוסיף כהנה וכהנה". שמש הישיבה העיד בעת חקירתו של טאלב מרקה כי ראה בעיניו את רצח שמואל רוזנהולץ, שלמד באולם הישיבה.¹⁶

ביום שישי 23 באוגוסט אחרי הצוהריים הגיעו פרחחים ערביים עם מקלות וניפצו את שמשות החלונות בביתו של הרב יהודה ליב חסמון, המשגיח של הישיבה.¹⁷ ר' שרגא פייבל אפשטיין ראה פרחחים ותלמידי בית ספר תוקפים את בתיהם של אנשי צוות הישיבה ואת הישיבה באבנים. אחר כך פרצו לתוך הישיבה ורצחו את התלמיד שמואל רוזנהולץ,

איור 5: מבנה הישיבה לאחר הפרעות – שימו לב לזוגיות השבורות ולשלט הדהוי ביחס לאיור מס' 2 (באדיבות אלבום משה ובתיה כרמל, ארכיון התמונות ע"ש שושנה ואשר לוי, יד יצחק בן צבי, תמונה 155-0677)

שגופתו נשארה במקום. לאחר מכן הגיעו שני שוטרים רכובים, פיזרו את הערבים והשתרר שקט. משפחת הרב אהרן וצילה כהן עברו בליווי שוטרים לבית ראש הישיבה, אביה של צילה. בני הבית לא יצאו מביתם ואף לא הדליקו נרות שבת. את תפילות השבת והסעודה ערכו בבית.¹⁸ היו אלה סימנים ברורים לאלימות הצפויה בחברון.

ניסיון להתארגן להגנה

בשעה 17:00 באו אל הרב יוסף אלחנן מלמד, מנהל מוסד חינוכי של המזרחי, ד"ר צבי כיתאין, ד"ר אריה לויט, יהודה ליב שניאורסון בנו של בעל בית המלון וכמה מתלמידי הישיבה, כדי להתייעץ כיצד להתארגן להגנה עצמית מפני התנפלות הערבים. הועלתה הצעה שכולם יתאספו באחד הבתים הגדולים, ושם יגנו על עצמם. היו שהתנגדו לכך, מחשש שהמהומה שתיווצר בין תושבי הגטו היהודי תגרום לפרעות נגדם. הוסכם להתרכז בבית אליעזר

דן סלונים ובמלון "אשל אברהם", שנוהל בידי משפחת שניאורסון. הם נחשבו למקומות בטוחים, וסברו כי הריכוז בהם יסייע להגנה עצמית.

הנאספים הבינו שביכולתם לארגן לא יותר מ־50 איש, לעומת כ־2,000 ערבים, מלבד תושבי הכפרים הסמוכים שנוספו עליהם. היו ברשותם רק שלושה אקדחים, ורק חמישה ידעו להשתמש בהם. היו מהם שסברו שיש לירות על התוקפים, כדי שלא יהיה טבח ללא התנגדות. הפגישה הסתיימה ללא החלטה ברורה, פרט למקום הריכוז.

ההחלטה לא כללה את היהודים שגרו ברובע היהודי הישן, הגטו, "כי לא רצינו לעורר בהלה". רבים העדיפו לעזוב את ביתם ולהתרכז בביתו של אליעזר דן סלונים, כי סמכו על קשריו הטובים עם הערבים וחשבו ששם יהיו בטוחים יותר. הרב מלמד עבר בערב למלון "אשל אברהם" עם משפחתו.¹⁹

הרופא ד"ר דניאל אלקנה, שגר בחברון, העיד כמה ימים לאחר המאורעות על הכוונה להתארגן להגנה:

איור 6: חדר בביתו של אליעזר דן סלונים בחברון (באדיבות אוסף צילומי גרשון גרא, ארכיון היישוב היהודי בחברון)

התכנסו אחדים מהיהודים לטכס עצה: איך לעמוד בפרץ? חשבנו על הגנה. היו כמאה ושבעים בחורים בישיבה שבחברון, ואילו ניתנה להם האפשרות היו מצילים את הישוב החברוני. אך את עצנתו סיכלו. נכבדי העיר קיוו להיעזר באמצעי שתדלנות בפני הממשלה.

בהמשך דבריו ציין כי הממשלה והמשרה לא פעלו למנוע את הפגיעה ביהודים.²⁰

הפרעות בשבת, 24 באוגוסט

מנהיגות הקהילה, שהצליחה לשכנע את הישיבה להגיע לחברון, ראתה בכך הישג שייחלה לו זמן רב. הצטרפו לקהילה עשרות בחורים צעירים ותוססים, וסביב הישיבה נבנתה מערכת רחבה שסיפקה לה שירותים. פני היישוב היהודי המסורתי בעיר השתנו. שינוי זה היה לצנינים בעיני תומכי המופתי, חאג' אמין אל חוסייני, בחברון. הם ראו בתלמידי

הישיבה וראשיה זרים כפי שראו בתנועה הציונית, והתנגדו להם בתוקף.

יהודה ליב שניאורסון העיד כי בשבת, 24 באוגוסט בשעה 05:00 בבוקר, הוא, יחד עם אליעזר דן סלונים והרב יעקב יוסף סלונים פנו אל עיסא ערפה, מנכבדי חברון, וביקשו ממנו עזרה. הוא הסכים ללכת עימם אל מפקד המשטרה קפראטה ואל ממלא מקום המושל קרדוס, אך הוסיף כי אינו מאמין שהם יעזרו. הרב מאיר פראנקו צורף גם הוא למשלחת. עיסא הלך אתם לקפראטה, שדחה אותם מפניו. בדרכם חזרה לאחר פגישה זו אמר להם עיסא, לאחר שדיבר עם כמה ערבים, שהמועצה המוסלמית של חברון החליטה שאם ימסרו בידם את הזרים [תלמידי הישיבה] הם יצילו בכך את נפשם. אליעזר דן סלונים סירב בתקיפות.²¹ גם השוטר חנוך ברוז'ינסקי, שנלווה למשלחת הקהילה היהודית העיד ששמע מעיסא ערפה שהם רוצים רק את הזרים. חנוך ענה לו: "גם אני זר, הנה אני פה". לאחר מכן החרים חנוך שבריה שהייתה מתחת לעבאיה [הגלימה] של עיסא.²²

בשבת בבוקר שמע יהודה ליב שניאורסון את שייח' טאלב מרקה קורא לפורעים לפנות לבית אליעזר דן סלונים, כי הוא עיוור את עיני המוסלמים במתן אשראי מהבנק שניהל. הוא הוסיף כי בחצרו יש יותר מעשרה בחורי ישיבה אמריקאים שאבותיהם מיליונרים. "מלבד

מה שתמצאו אצלם הרבה כסף, תפצעו את לבבות היהודים בכלל. כאן נמצא גם מזכיר הישיבה, שמביא לנו בכל יום מהגרים חדשים, וכאן נמצאות בחורות מתוקות (חילוה)²³. הפורעים הסתערו על הבית ורצחו רבים מיושבי.

בבית ששכרה הישיבה מנאצר אל דין, מנכבדי חברון, גר הרב אברהם נח פלאי, ומעליו משפחתו של הרב יחזקאל סרנא. בשבת בבוקר ראו בני משפחת פלאי מחלונות ביתם את הערבים החמושים נוסעים ברחבי העיר כשהם קוראים "אדבח אל יהוד". כשהגיעו הערבים אל הבית נכנסו בני המשפחה לאחד החדרים החשוכים והתחילו לומר וידוי. התוקפים ניסו לפרוץ את הדלת אך לא הצליחו, ואז החליטו לעלות לביתו של הרב יחזקאל סרנא.

הרב סרנא שהה באותה שבת בירושלים. אשתו פאשה מרים וילדיה, חנה בת השש וחיים בן חצי שנה, עברו קודם לכן לבית אביה, הרב אפשטיין, ואיש לא נותר בבית. הערבים פרצו את הדלת והחלו להשתולל. הם רצו לשבור את הרהיטים ולהצית את הבית. ברגע זה הגיע בעל הבית, נאצר אל דין, ומנע מהם לפגוע בבית. אז נשמעו יריות השוטרים והפורעים עזבו את המקום, תוך השלכת אבנים גדולות לעבר חלונות דירת משפחת פלאי. ואולם, הסורגים מנעו מהאבנים לחדור לתוך הבית (הירש 2007: 60, 74-70, 82-85).

לאחר שהפורעים תקפו את בית משפחת חיכל ורצחו את שני בני המשפחה שיצאו אל מחוץ לבית הם החלו לתקוף את בית הרב אפשטיין. בבית היו כשבעה גברים וכשמונה נשים, וכן ילדים. אחד הבחורים שברח מרודפיו התדפק על דלת הבית. יושבי הבית היססו אם לפתוח, המנהל הרוחני של הישיבה, הרב יהודה ליב חסמן, יצא לקראתו והכניס אותו לתוך הבית. התוקפים השליכו אבנים לתוך הבית, וצבי חיים הוטנר נפצע מהן בעינו. הם ניסו לשבור את הדלת שמול בית המושל קרדוס באמצעות השלכת אבנים גדולות. יושבי הבית החזיקו את הדלתות מתוך הבית כדי למנוע את פריצתן והסתתרו ממטר האבנים בפניות הבית.

בין התוקפים היה עטא זועג, קרובו של בעל הבית, שצעק "עליהם" וניסה לפרוץ לבית דרך הדלת האחורית. כעבור כמה דקות הגיע קרדוס עם שוטרים וההמון עזב את הבית. זמן מה לאחר מכן שוב הותקף הבית משני כיוונים. המשטרה הגיעה שוב לשמע צעקות בני הבית, והפורעים עזבו. הרב אפשטיין ביקש מקרדוס להעבירם לביתו, אך הוא השיב שאם יעשה כן יפגעו גם בו. קרדוס הציב שני שוטרים רוכבים ליד הבית. לאחר מכן החלו הפורעים לנסות לשבור את הדלת האחורית. יושבי הבית ביקשו מהשוטרים, שהיו ליד חזית הבית, לפעול נגד התוקפים מהצד האחורי, אך הם לא נענו. אלימלך ליכטנשטיין, שיצא מהבית, נתפס בידי הפורעים ונרצח. התוקפים הצליחו לשבור את הדלת. ברגע האחרון הגיע קרדוס לשמע הצעקות ופיזר את התוקפים. זמן קצר לאחר מכן נשמעו יריות באוויר, שירו שוטרים רכובים, והתוקפים עזבו את המקום (חסמן תשס"א: 22-23; כהן תשס"ט: 231-232)²⁴.

קרדוס סיפר בעדותו בפני ועדת החקירה של מאורעות תרפ"ט כי בפעם השלישית שתקפו את בית הרב אפשטיין הצליח ההמון, שמנה כ-400 איש, לשבור את הדלת האחורית המובילה לחצר, ולרצוח בדקירות יהודי שמצאו בחדר הרחצה. לדבריו, הוא היה באותה עת בדרך לירושלים, ומיהר לבית הרב אפשטיין לשמע הצעקות. הוא הצליח לעמוד בין ההמון והדלת, וקרא אליהם שרק לאחר שיהרגו אותו יוכלו להיכנס לבית. ההמון חדל

ממעשיו. לדבריו, ב־13 באוקטובר קיבל מכתב תודה מהרב אפשטיין על הצלת עשרים איש שהיו בביתו.²⁵

הפורעים תקפו ישירות גם אכסניות שבהן גרו תלמידי הישיבה. בביתו של אליעזר דן סלונים, שבו מצאו רבים מקלט מתוך מחשבה שהמקום מוגן בזכות קשריו הטובים עם נכבדי העיר, נרצחו מזכיר הישיבה ותשעה תלמידים. בבית נחמה בורלנד נרצחו חמישה תלמידים. בבית יוסף קיזלשטיין נרצח זאב גרינברג. בבית בצלאל סמריק נרצחו שלושה. בבית סגל נרצחו שניים. בבית חייכל נרצחו שניים. אכסניות נוספות הותקפו, אך התלמידים שהיו בהן ניצלו. בסך הכול נרצחו כ־27 מתלמידי הישיבה ועוד כ־16 נפצעו בפרעות. בדיעבד התברר כי אנשי הקהילה היהודית בחברון, ובתוכה תלמידי הישיבה, היו חסרי יכולת הגנה עצמית בעת ההתנפלות עליהם. ניסיונות ההתארגנות ברגע האחרון לא צלחו.

לאחר פרעות תרפ"ט

הטבח בחברון בכלל, ובישיבה בפרט, עורר תגובות בקרב חוגים שונים, שהתייחסו לחוסר היכולת של תלמידי הישיבה להגן על עצמם כראוי. ב־19 בנובמבר 1929 פרסם אחד מתלמידי הישיבה (בעילום שם) בעיתון 'דאר היום' מאמר שכתורתו "דעת הקהל על לומדי הישיבות":

איור 7: מבנה ישיבת סלובודקה כיום, בלב העיר חברון (צילום: מאיר רוטר)

מאורעות הדמים לא שכחו עדיין. בלב כל יהודי ויהודי בוער זעם נגד הרציחות הנוראות המתחוללות מדי יום ביומו. כמעט "אין כבר בית אשר אין שם מת". לזה אחות ולזה אח, לזה אב ולזה אם, ולזה ילד ולזה זקן... ומתעוררת השאלה מה הלאה? השפתיים מתמררות, ואין שומע לדברים כקול וקורא במדבר. סוף סוף מי יעזור לנו אם לא אנו בעצמנו? כעת מתעורר רגש חדש בלבנו, יפה הוא לימוד התורה ומדע, גדולה המצווה "והגית בו יומם ולילה". אבל את השאלה הזאת יש להציג לכל אחד מאתנו: האם בלימוד בלבד יצאת ידי חובתך כלפי כבוד העם? האם כבר ענית על שאלת ישיבת סלובודקה? הרי כל תלמיד ותלמיד הוא חלק מן העם – והאם נתת לך דין וחשבון על חובתך אליו? אנו לא יצאנו עוד מכלל סכנה. האם נחשוב אנו, בחורי הישיבות, לתת את עצמנו כצאן לטבחה ביום זעם? או אולי נבין כי בשעת צרה עלינו לדעת לעמוד על נפשנו? כי אם החרש תחרישו בעת הזאת, רוח הצלה יעמוד ליהודים במקום אחר – אבל אנו נהיה ללעג בעיני העם... את זאת צריך לדעת כל בחור ישיבה, ולקחת לקח מהמאורעות האכזריים בשביל העתיד.²⁶

בעיתונות נמתחה ביקורת על חוסר היכולת להתגונן כראוי. ד"ר ש' רבינזון פרסם חודש לאחר פרוץ המאורעות ב'העולם', שבועון ההסתדרות הציונית העולמית, מאמר שבו השווה בין קבוצת הסטודנטים לתיאלוגיה מאוקספורד, ששהתה בביקור בארץ בעת המאורעות ואנשיה התגייסו וצוידו בנשק כדי לסייע לכוחות הביטחון הבריטיים בדיכוי המהומות, ובין תלמידי הישיבה שלא היו יכולים להגן על עצמם. רבינזון שוחח על כך עם אחד מתלמידי הישיבה, שהסביר לו כי ההתנפלות על הישיבה באה להם בהפתעה גמורה, כי "בחברון לא היו פרעות כמאה שנה". לשאלה אם "לימוד התעמלות וירייה אסור מן התורה" השיב התלמיד שאף על פי שיש בין תלמידי הישיבה "נהגי אבטומובילים ובעלי אגרוף, התעמלות וירייה לא גרסינן".²⁷

מאמר דומה הופיע ב"המחר", ובו השווה המחבר בין תלמידי אוקספורד לתלמידי הישיבה. בסיום דבריו כתב אביגדור המאירי:

פרחי כהונה אלה יודעים לאחוז חרב בשעת הצורך. [...] יודעים להיות לאריות על כבוד האדם שנברא "בצלם אלוהים". ואנחנו? תלמידי חברון נשחטו בלי כל הגנה עצמית. תלמידי חברון, פרחי כהונה שלנו, לא היו נכונים למות בגבורה. [...] תלמידי אוקספורד באו אלינו ללמוד מאתנו דבר-מה, מה שהם אינם יודעים, או חושבים שאינם יודעים, אולי נלמוד גם אנו מהם מה שאנו בודאי איננו יודעים: שקדושת כל הקדושות הוא גוף-האדם, שאין לשום בריה ילוד-אישה רשות לנגוע בו וכל הנוגע בקדושה זו – מות ימות! כדאי היה שמורי חברון הוותיקים, מרביצי תורת-קדשנו בטהרה, יתחילו לכבד גם את הסייפא ויעמדו על קדושתה של עוד מצוה אחת מן התרי"ג.²⁸

ש' וילוקר, שביקר בבית הכנסת בשכונת אחוה בירושלים, שם פעלה באופן זמני ישיבת 'כנסת ישראל', שאל את אחד התלמידים אם בין מאה וחמישים הצעירים לא היו אחדים היודעים להשיב מלחמה שערה. התלמיד השיב: "כן, מתחכמים לאחר המעשה". הוא הסביר שמזה עשרות שנים יושבים היהודים בחברון ולא קרה להם כלום. והנה, גם הישיבה

איור 8: מבנה ישיבת סלובודקה בשכונת גאולה בירושלים, לאחר המעבר מחברון (צילום: בנימין טרופר)

נמצאת בחברון כחמש שנים, ובמשך הזמן הזה לא קרה אף מקרה בלתי נעים אחד. לכן לא עלה על דעת אף אחד שיקרה מקרה כזה.²⁹

הנהלת הישיבה החליטה שלא לחזור לחברון. בתחילת תשרי 1929 (תר"ץ) פנתה הנהלת הוועד הלאומי אל הרב קוק ואל הרב אפשטיין וביקשה את חוות דעתם לגבי החזרת הישיבה לחברון. הרב קוק, שפעל למען החזרת היישוב היהודי לחברון, השיב: "ענין זה מסור כולו לידי ההנהלה של הישיבה, שבראשה עומד הרב הגאון ר' משה מרדכי עפשטיין, ואי אפשר לשום אדם להביע בזה דעה מבלעדם". הרב אפשטיין כתב בתשובתו להנהלת הוועד הלאומי:

הננו להודיע שאי אפשר לנו לחשוב אודות זה. הן האבות מפקידים בידנו את בניהם, ואנחנו אחראים בעדם, ואיך נובילים עתה למקום המסוכן הזה. בעת שחיפשנו מקום

לקבוע שם את הישיבה הלכנו אל מושל חברון לשאול חוות דעתו, אודות הבטוחות להושיב הישיבה במקום אשר רוב תושביו ערבים. והוא אמר שהמקום בטוח, ושהממשלה שומרת בכל האמצעים. ובאמת קודם ההסתה ה' חברון מקום בטוח אבל עתה שהמון פרוע לשמצה, אי אפשר לנו לשוב עם הישיבה לחברון.³⁰

הנהלת הישיבה הבינה עתה את הסכנה ובחרה שלא להסתכן שוב. ההתפכחות בקרב חלק מהתלמידים הייתה בכיוון של רכישת יכולת להגנה עצמית והצטרפות לכוחות הצבאיים של היישוב היהודי.

גיוס לכוחות הביטחון לאחר המאורעות

הכרה בחשיבות ההגנה העצמית התגבשה כבר בסמוך למאורעות תרפ"ט, אפילו בקרב רבני העדה החרדית. בשכונת שערי חסד החרדית גייסה ה'הגנה' ואימנה אברכים צעירים מתושבי השכונה, כדי להגן עליה בתקופת מאורעות תרפ"ט. דבר זה נעשה בהסכמתו של הרב חיים יוסף זוננפלד, רבה של היהדות החרדית בארץ ישראל (בלוי תשע"ח: כג).³¹ את הכרתו בערך ההגנה העצמית ביטא המגיד הירושלמי, הרב בן ציון יאדלר, איש העדה החרדית, בדרשתו ביום הכיפורים שלאחר המאורעות. הוא דיבר בשבח "החלוצים", שכל

השנה הם חוטאים, אבל בשעת צרה מתעוררת אצלם "הנקודה היהודית". כיוון שהחלוצים הצילו את גופם של החרדים, מחובתם של אלה להציל את נשמות החלוצים.³² לימים סיפר הרב ברוך אליצור כי ניצולי הטבח שוחחו רבות על המאורעות לאחר העברת הישיבה לירושלים, אך להתרשמותו הם לא הפיקו לקחים מעשיים. לדבריו, רק הוא הצטרף ל'הגנה'.³³ לעומתו העיד איש ה'הגנה', שמואל טופוריק-תבורי, כי לאחר המאורעות הצטרפו לארגון תלמידי ישיבות, ביניהם גם תלמידי ישיבת סלובודקה מחברון שניצלו מהטבח. הוא אימן אותם פעמיים בשבוע בישיבת 'מרכז הרב', וציין כי התאמנו ברצון.³⁴ יש להניח כי אליצור לא ידע על מגויסים אחרים, בגלל תנאי הסודיות במחתרות שפעלו בתקופת המנדט.

יעקב זולטק מיישיבת "מרכז הרב", שגויס ל'הגנה' בסוף 1931, התבקש לטפל בגיוס תלמידי ישיבה ל'הגנה'. הוא פעל לגייס תלמידים בישיבות חברון ו"שפת אמת" (של חסידות גור). זולטק נכח בכמה פגישות בין המועמדים לגיוס ובין יעקב פת, שהיה מפקד מחוז ירושלים בתקופה זו. לכולם הייתה תביעה לשרת ביחידות דתיות נפרדות. התרשמותו והתרשמות המפקדה הייתה שהמגויסים מבין תלמידי הישיבות הם איכותיים ורציניים, עם מוטיבציה גבוהה במיוחד עקב מה שקרה בחברון. גיוסם בתקופות של מתיחות היה קל יחסית לעומת מגויסים עובדים, שהיה צריך לשלם את שכרם. הם היו יכולים להמשיך את לימודיהם, לפחות באופן חלקי, גם בעמדות שאליהן נשלחו.³⁵ חלק מתלמידי הישיבה התנדבו ל'הגנה' או אף התגייסו למשטרה הבריטית ושירתו כנוטרים³⁶ או לצבא הבריטי.³⁷

מלחמת העצמאות

לטרואמת הטבח בחברון הייתה השפעה לטווח ארוך על הציבור החרדי ועל תלמידי הישיבות בשאלת גיוסם. לאחר החלטת החלוקה של האו"ם, ב-29 בנובמבר 1947, ותחילת מעשי האיבה, החלו מוסדות היישוב היהודי במבצע גיוס נרחב. המפלגות הדתיות והחרדיות קראו לציבור הקשור אליהן להתייצב לגיוס. התעוררה גם שאלת גיוס תלמידי הישיבות. היה צורך למצוא נוסחה מקובלת לשילוב בין החשיבות שבלמוד התורה ובין הצורך החיוני בהגנה.

בסוף דצמבר 1947 כתב הרב הראשי, הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, מאמר הלכתי מפורט בן 48 עמודים, ובו דן בהיבטים השונים של גיוס תלמידי הישיבות לנוכח המצב. הוא ניסה למצוא את הנוסחה לשילוב בין ההגנה הפיזית על היישוב היהודי בארץ ישראל ובין ההגנה הרוחנית על העם היושב בציון. הוא קבע שמדובר במלחמת מצווה להצלת היישוב היהודי בארץ ושארית הפליטה מן השואה, ולכן אין לפטור לחלוטין את תלמידי הישיבות מגיוס ומהשתתפות במלחמה. יחד עם זאת, הוא סבר שיש צורך חיוני להמשיך את לימוד התורה, במיוחד לאחר חורבן מרכזי התורה באירופה בשואה. דעתו הייתה שעל ראשי הישיבות להגיע להסדר עם ההנהגה הצבאית של היישוב היהודי בארץ על גיוס חלקי בתנאים מסוימים, ש'יכלול שחרור מלא של תלמידים שיוגדרו כמצטיינים. לדעתו השתתפות תלמידי הישיבות במלחמה תשפר את תדמיתן בציבור ותמנע יחס עוין אליהן.³⁸ הרב הרצוג הביע את דעתו על חשיבות לימוד התורה בעת הזאת במברק אל הרמטכ"ל יעקב דורי:

הישיבות הקדושות בישראל זכאיות ליחס מיוחד הואיל ואחרי חורבן הגולה הן שארית מוסדות התורה ותלמידיהן הם מיעוט קטן בערך לגבי שלושים וחמשת אלפי התלמידים שהושמדו בשואת הגולה. קיום המוסדות הללו לבל יִכְעו אותן זהו דבר שנשמת היהדות תלויה בו. לחייבם בגיוס צבאי אף חלקי עלול לערער אותן וחלילה לנו מזאת. נא להמשיך את היחס כלפיהן מצד הצבא שהיה קיים עד עכשיו על פי צו מאת שר הביטחון.³⁹

ארגונים חרדיים פנו בסוף דצמבר 1947 אל הנהלת מרכז המפקד לשרות העם בירושלים בבקשה לפטור את תלמידי הישיבות מהמפקד. ב־31 בדצמבר פנה הרב משה גליקמן־פרוש, האחראי על אגודת ישראל בירושלים, אל ראשי הישיבות, וביקש מהן את רשימת תלמידיהן בגיל 17–25 כדי לתאם את הפטור שלהם מגיוס.⁴⁰ ב־2 בינואר 1948 העבירה ישיבת חברון "כנסת ישראל" למרכז אגודת ישראל רשימה של כ־100 מתלמידיה בגילאים 17–25 כדי לטפל בהוצאת פטור מגיוס עבורם (גליס, גפן וטיקוצ'ינסקי תשס"ט: 327).

האווירה בקרב התלמידים הייתה שונה. שולמית אזרחי, בתו של המשגיח בישיבת חברון, הרב מאיר חדש, שניצל מהטבח בתרפ"ט, תיארה בספרה את האווירה בקרב התלמידים כאשר החלו מעשי האיבה, לאחר החלטת החלוקה. חלק מהתלמידים לא מצאו מנוח לנפשם ורצו להצטרף לפעילות ארגוני הביטחון של היישוב. היו שסברו שיש להתאמן, כדי לדעת להפעיל נשק בעת הצורך. לעומתם, הרב חדש סבר כי הישיבות שומרות על עתידו הרוחני של עם ישראל, וכל יציאה של תלמידים מהישיבה תנתק אותם מאווירתה. דעתו הייתה שהישיבות הן המבצר האחרון שנותר לעם ישראל במאבק על צביונה של האומה נגד החילוניות והאפיקורסות שהשתלטה על היישוב היהודי בארץ. הוא לא נתן אומון בראשי היישוב. הוא חשש שהם ינצלו את תלמידי הישיבות שעברו אימונים למשימות צבאיות באופן שיפגע בקיום הישיבות. הרב חדש פעל כדי להרגיע את התסיסה בקרב התלמידים, כדי שהלימודים בישיבה לא ייפגעו, אך העלים עין מהתלמידים שיצאו לשמירות בימי ההפגזות (אזרחי תשע"ג: 282–285). מלבד זאת, טוביה ביר, מפקד גדוד בני הישיבות שעסקו בעבודות ביצורים בירושלים, נהג להעביר הודעות לתלמידי ישיבת חברון באמצעות הרב חדש.⁴¹

מתברר שמתלמידי ישיבת חברון בפועל, וכן מקרב בוגריה, היו מגויסים לארגוני המחתרת כבר לפני החלטת החלוקה של האו"ם. הרב יהודה קליין־עמיטל, שלמד בישיבת חברון בשנים תש"ה–תש"ו, סיפר כי באותה תקופה למדו בישיבה לפחות כעשרה תלמידים שהשתייכו ל"מזרחי". הם כונו בידי חבריהם "מזרוחניקים", או "קוקניקים", על שם הרב קוק. חלקם השתייכו ל"הגנה", ואחרים לאצ"ל וללח"י (רייכנר 2008: 103, 106–107). והיו שהתגייסו לאחר שהחלו מעשי האיבה והשתתפו במלחמה.

חמישה מתלמידי ישיבת חברון – אהרן פרוינד, פנחס בומזה, בנימין אפשטיין, שאול ברזם ושלמה זלמן קוק – היו מגויסים בראשית ינואר 1948 לגדוד מכמש, אחד משני גדודי החי"ש במחוז ירושלים. בעת המשא ומתן עם ראשי הישיבות התלבטו במפקדת הגדוד כיצד לנהוג בהם. נקבע שאם הם גויסו בגיוס הכללי יש לשחררם להמשך לימודיהם בישיבה, ולגייס אותם לפי מה שיוסכם עם ראשי הישיבות. אלה, יחד עם יהודה צוקר, שלמד גם הוא בישיבת חברון, הועברו במסגרת התארגנות פנימית של כוחות החי"ש לפלוגה ג'

בגדוד מוריה – גדוד החי"ש השני של מחוז ירושלים. לאחר ההסכם עם ראשי הישיבות הם שוחררו משירות מלא, כדי שיוכלו להמשיך את לימודיהם יחד עם תלמידי ישיבות אחרות. הסדר דומה היה נהוג באותה עת לגבי הסטודנטים באוניברסיטה העברית ובמוסדות אחרים להשכלה גבוהה.⁴² ההחלטה לגבי תלמידי הישיבות הועברה ב-9 במרץ 1948 על ידי ישראל גלילי, ראש המפקדה הארצית של ה'הגנה', לידיעת יחידות ההגנה והפלמ"ח. נאמר בה שתלמידי הישיבות ישתייכו לחי"ם (חיל משמר) שאינם מגויסים, ואת אימוניהם יש לתאם עם ראשי הישיבות כדי לא לפגוע בלימודיהם. בסוף אפריל 1948 הציע שלישי גדוד מוריה לאחראי על כוח האדם במחוז ירושלים לשלוח קבוצה זו, יחד עם שישה תלמידי ישיבת מרכז הרב מאותה פלוגה, כתגבורת לרובע היהודי בעיר העתיקה. תלמידים-לוחמים אלה הוגדרו "בעלי אימון וכושר פעולה ומתאימים במיוחד לעיר העתיקה".⁴³ תוכנית זו לא יצאה לפועל. מבין 12 תלמידי הישיבה הגיע רק שאר-ישוב כהן מיישיבת "מרכז הרב" לרובע היהודי, והאחרים נלחמו בגזרות אחרות.

התלמידים אשר התגייסו לשירות צבאי במחתרות השונות הצטרפו על דעת עצמם ונלחמו בגזרות לחימה שונות ברחבי הארץ וחלקם אף נפלו בקרבות.⁴⁴ חלקם התגייסו לצבא ושירתו כרבני יחידות צבאות כמו דב כהן, שהגיע לישיבה בחברון מאמריקה וניצל בעת הפרעות, התגייס במלחמת העצמאות ושירת כרב צבאי הראשון של חיל האוויר. הוא חש שבתפקידו הוא הצליח לתרום ל'רוחניות' של הצבא שזה עתה הוקם ולהטביע חותם לשנים הבאות.⁴⁵

היו תלמידים מהישיבה שתמכו באצ"ל ובלח"י. הם הסתירו צעיר שנמלט לתוך הישיבה משוטרים בריטיים שרדפו אחריו כשאקדחים שלופים בידיהם (אזרחי תשס"ג: 277-280). דוד רפאלי, מתלמידי הישיבה, אכסן בעת הצורך בחדרו מדביקי כרוזים של לח"י שפעלו באזור הישיבה (יכין תשנ"א: 87-88).

קבוצת תלמידים צעירים בחרה להתגייס ללח"י תוך כדי הלימודים. נחמן קירשנבוים, שהחל ללמוד בישיבה בסוף 1946, בגיל 14, גויס ליחידת הנוער שעסקה בהדבקת כרוזי לח"י. ישיבת ועדת הקבלה שלו לארגון התקיימה בבית הספר פרידמן, לא רחוק מיישיבת חברון. יחד עימו שירתו בלח"י באותה תקופה אברהם רביץ, שמעון בן-פזי, דוד ביאלה, נחום שינין ונתן פרבר.⁴⁶

הסכם גיוס תלמידי הישיבות – 10 במאי 1948

ב-1 במאי 1948 פרסם מפקד מחוז ירושלים צו גיוס כללי שייכנס לתוקף למחרת, 2 במאי, בשעה 06:00 בבוקר. צו זה ביטל את כל הפטורים מגיוס. צו זה עורר התנגדות חריפה בהנהגת הציבור החרדי ובקרב ראשי הישיבות.⁴⁷

החל משא ומתן בין ראשי המפקד לשירות ובין הרבנים הראשיים וראשי הישיבות. ב-10 במאי הגיעו שני הצדדים לניסוח הסכם שבו נאמר:

הרבנים הראשיים, ראשי הישיבות, מרכז המפקד לשירות העם וכוחות הביטחון בארץ, קובעים באופן עקרוני ומוחלט, שבני הישיבות (בירושלים) פטורים מכל חובת גיוס ושירות בצבא. אולם נוכח המצב החמור בשטח הביטחון בירושלים, המאיים ח"ו בסכנה מוחשית – מסכימים הרבנים וראשי הישיבות, כי חובת כל

יהודי להיחלץ להגנת העיר הקדושה והנפש וקובעים, בתור הוראת שעה, את ההסדר הבא בנוגע לתלמידי הישיבות.

1. בני ישיבה, שבגיל 17-22 (ועד בכלל), יקבלו אימונים במרוכז, במסגרת מיוחדת שתיקבע לשם כך, במשך זמן שלא יעלה בשום פנים על שלושה ימים אימון מרוכז ו־24 שעות בחודש לכל היותר לשם חידוש הידיעות. עם קבלת האימונים יהיו פטורים מכל חובת גיוס, לא מלא ולא חלקי. מקום האימונים ייבחר בהסכמת ראשי הישיבות.

2. בני ישיבה שבגיל 23 ומעלה וקיבלו אימונים באופן הנ"ל, ולאחר ל"ג בעומר יתחייבו להתגייס לחיל משמר עירוני, בתפקידי שמירה בלבד, לשם זמן שלא יעלה על 15/12 שעות לשבוע. הם ימצאו תחת פיקוד דתי, ותפקידם ירוכז רק באזורים מסוימים בהם הם גרים ובסביבותם, ולא יצאו לעמדות הקדמיות, השירות יעשה מתוך הקפדה חמורה בנוגע לחוקי הדת והמוסר.

בהמשך ההסכם נקבעו תלמידים שייפטרו לגמרי מכל חובת גיוס – תלמידים מצוינים, מגידי שיעור וכדומה – וכן פרטים נוספים על בדיקה רפואית, פיקוח, התייחסות למגויסים ועוד.

על ההסכם חתמו שלושת הרבנים הראשיים, כולל הרב דושינסקי, רבה הראשי של היהדות החרדית בארץ, וראשי ישיבות מרכזיות, ביניהם הרב סרנא, ראש ישיבת חברון, שהיה חבר בוועד הפועל של ועד הישיבות.⁴⁸ ראשי מרכז המפקד לשירות העם בירושלים – יעקב טשרנוביץ צור יושב ראש, מ' סימון מרכז הפעולה ואהרן חיים כהן מזכיר כבוד – אישרו את ההסכם במכתב שהפנו אל ועד הישיבות ומפעל התורה ב־16 במאי 1948.⁴⁹ בשבוע האחרון של חודש מאי ובראשית יוני 1948 התייצבו תלמידי הישיבות לרישום ולבדיקות רפואיות. היו אלה ימי ההפגזות הקשות על ירושלים. מיד לאחר צאת הבריטים מירושלים, ב־14 במאי בצוהריים, החל הקרב על העיר. כל הכוחות הצבאיים בעיר פעלו להשתלט על האזורים החיוניים שפוננו על ידי הבריטים. ב־19 במאי הצטרפו כוחות הלגיון הערבי ללחימה על העיר. מאזן הכוחות בעיר הופר לטובת הצד הערבי. עתה היה על הכוח הצבאי היהודי להילחם נגד יחידות צבאיות סדירות המצוידות בתותחים, מרגמות ושריוניות.

היו אלה הימים שבהם הוכרע למעשה גורלה של ירושלים. המצב השפיע כמובן גם על תוכניות הגיוס והאימונים של תלמידי הישיבות, שהתייצבו בהתאם להסכם. ממרכז המפקד לשירות העם הודיעו לוועד הישיבות כי בגלל "חומרת המצב בעיר נבצר מאתנו כרגע [...] לקיים את האימונים הסדירים לתלמידי הישיבות". מאחר שבעת המשא ומתן הביעו ראשי הישיבות את הסכמתם, בלי קשר לשאלת האימונים בנשק, לשלוח את תלמידיהם לעבודות ביצורים, הוצע לגייס את תלמידי הישיבות "לעבודות הביצורים, לפי הסדר מיוחד, במסגרת קבוצותיהם". עבודה זו הוגדרה כצורך חיוני וכפיקוח נפש.⁵⁰

הקמת גדוד טוביה

כ־900 תלמידי ישיבות התייצבו בחודש מאי. 270 מהם שוחררו מטעמי בריאות, 260 רבנים מגידי שיעורים ותלמידים מצטיינים שוחררו בהתאם להסכם. נותרו כ־370 תלמידים

הכשירים לגיוס, ומהם הוקם גדוד שהועסק בעבודות ביצורים בירושלים. בגדוד זה שירתו תלמידים מכל ישיבות ירושלים, כולל הישיבות השייכות לעדה החרדית: בית יוסף צבי, סאטמר, שומרי החומות, שומרי אמונים. ה'הגנה' מינתה את טוביה ביר למפקד הגדוד, שנקרא על שמו "גדוד טוביה".⁵¹

ביר מינה את אברהם זלושינסקי, מתלמידי ישיבת חברון, לאחראי על המגויסים מישיבתו. זלושינסקי היה מגויס ל'הגנה' עוד לפני הגיעו לישיבה. המגויסים עסקו בעבודות ביצורים, וחלקם אומנו באופן תיאורטי לשימוש ברובה וברימון יד.⁵² לימים התייחס לכך הרב סרנא בזיכרונותיו:

כשהערבים התחילו להתקיף, אז המפקדים שלנו, ציוו לבצר ביצורים, ולעבוד בביצורים, [...] ואף על פי שהבן שלי הוא בן יחיד, וחתני גם הוא יחיד (כי יש לי רק בת אחת) לא מנעתים בכל זאת מללכת והפצתי בהם וכן בכל בני הישיבה (והם נחשבים לי גם כן כבנים) ושלחתי את כולם לעבודה בזה, ועבודה זו ארכה שבועות רבים.⁵³

מחלקה 2 בפלוגה א' של גדוד טוביה, בפיקודו של דוד רפאלי, מנתה 32 איש, כמעט כולם מישיבת חברון. בפקודת יום שפרסם ביר ב-2 ביולי 1948 מונו אהרן חדש (בנו של הרב מאיר חדש, לימים משגיח בישיבת מיר) וחיים יעקב סרנא (בנו של הרב יחזקאל סרנא, לימים ראש ישיבת חברון) למפקדי כיתות בגדוד טוביה.⁵⁴

שלושת חברי ועד הפועל של ועד הישיבות – הרב סרנא, הרב חנוך הניך סנקביץ (ישיבת "שפת אמת"), והרב יחיאל מיכל טיקוצ'ינסקי (ישיבת "עץ חיים") – שימשו נציגות ראשי הישיבות לטיפול בעניין גיוס ושירות תלמידי ישיבות. ביולי 1948 עלתה אפשרות לאמן את תלמידי הישיבות. ביר פנה בעניין זה אל הרב סרנא, אשר ביקש לזמן ישיבה דחופה של הוועדה המשותפת, שהיו חברים בה מלבד שלושת ראשי הישיבות גם שלושת הרבנים הראשיים: הרב הרצוג, הרב עוזיאל והרב דושינסקי, וכן נציגי מרכז המפקד לשירות העם. בתחילת אוגוסט 1948 ניסו הרב סרנא והרב אליעזר יהודה פינקל, ראש ישיבת מיר, לערער על כך שתלמידי הישיבה יעבדו בביצורים פעמיים בשבוע, וביקשו להסתפק בפעם אחת. ביר התנגד לכך, וטען כי כל שינוי בהסכם יש לעשות על דעת כל הגורמים הקשורים בו. מאוחר יותר התקבלה בקשתם, ותלמידי הישיבות נדרשו לעבוד בביצורים רק במשך יום אחד בשבוע.⁵⁵

הנהלת הישיבה טיפלה גם בתנאי השירות של תלמידיה ובתלונותיהם על אירועים הקשורים לשירות הצבאי. כך למשל דרשה וקיבלה הסבר לצורך לקרוא לכל חיילי הגדוד למפקד מיוחד, וכן לכניסת חיילים מגדוד טוביה לאולם הישיבה כדי לקרוא לתלמידי הישיבה. כמו כן, הוגשה בידי מפקד גדוד טוביה תביעה בעקבות תלונה של תלמיד ישיבה שהוכה.⁵⁶

סיכום

הנהלת ישיבת "כנסת ישראל", אחת הישיבות המפורסמות בליטא, החליטה על צעד מרחיק לכת: העברת הישיבה ותלמידיה לארץ ישראל, כתגובה לדרישת השלטונות לשלב בתוכנית הלימודים מקצועות נוספים על לימוד התורה, כתנאי לשחרור התלמידים מהגיוס לצבא.

הנהלת הישיבה לא הייתה מוכנה לקבל דרישה זו, וראתה בה פגיעה בעקרונותיה: להימנע מביטול תורה בהכנסת לימודים כלליים לתוכנית הלימודים ובוודאי התנגדה להביא לידי גיוס התלמידים לצבא המקומי הליטאי.

לאחר התלבטויות נבחרה חברון למקום משכנה החדש של הישיבה, מתוך אמונה שהמקום שקט מבחינה ביטחונית, כפי שהוצג למנהלי הישיבה בידי ההנהגה המקומית של הקהילה היהודית בחברון, בגיבוי המושל הבריטי. בדיעבד, בעת מאורעות תרפ"ט התברר שהפגיעה בקהילה היהודית בחברון ובתלמידי הישיבה הייתה החמורה ביותר: 67 מתוך 133 הרוגי היישוב היהודי היו מחברון, ומתוך כ-200 תלמידי הישיבה בחברון נרצחו 27, שהם יותר משליש מנרצחי חברון.

המציאות הביטחונית בארץ לאחר מאורעות תרפ"ט ועד מלחמת העצמאות הביאו להכרה בקרב תלמידי הישיבה ובוגריה, ובסוף גם בקרב הנהלת הישיבה, שיחד עם לימוד התורה יש להיערך להגנה עצמית בעת הצורך. יש להניח שתלמידי הישיבה, וודאי בוגריה שהצטרפו לכוחות הביטחון של היישוב היהודי לפני מלחמת העצמאות, עשו זאת על דעת עצמם. כמו כן, יש להניח שגורל תלמידי ישיבת "כנסת ישראל" בחברון בתרפ"ט, שלא היו מאורגנים להגנה עצמית, עמד לנגד עיניהם בהחלטתם זו. יש לציין שמצב דומה היה בישיבות נוספות.

לאחר החלטת האו"ם על הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל ופרוץ מעשי האיבה מיד לאחר החלטה זו, הצטרפה גם הנהגת הציבור החרדי בהדרגה לגיוס הכללי שהוכרז כדי להגן על היישוב היהודי בארץ. גיוס תלמידי הישיבות עורר התלבטות קשה, כי הם היו העתודה העיקרית של לומדי התורה לאחר חורבן מרכזי התורה בגולה בשנות השואה. לבסוף נמצאה הנוסחה שאפשרה את המשך קיום הישיבות תוך כדי המלחמה וגיוס חלקי של תלמידיהם. הסדר זה היה מקובל על רבני הציבור הדתי והחרדי, כולל ישיבות העדה החרדית שהגיוס החלקי חל גם על תלמידיהן, וכן על הנהגת היישוב היהודי ועל הנהגת המדינה, כפי שהתבטא ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן גוריון בעת דיון בכנסת על חוק שירות הביטחון, שנערך באוקטובר 1958:

עם הקמת המדינה דיברו איתי על בחורי הישיבה אחד מגדולי

איור 9: לוח הנצחה בבית העלמין בחברון לחללי פרעות תרפ"ט (צילום: בנימין טרופר)

היהדות והתורה בימינו, הרב מימון, וגם הרב יצחק מאיר לוי. הם אמרו: היות ונחרבו כל מקומות התורה בגולה וזו הארץ היחידה בה נשארו ישיבות והלומדים מעטים יש לשחררם משרות צבאי. דבריהם נתקבלו על דעתי. נדמה היה לי שהם צודקים ונתתי הוראה לשחרר בחורי ישיבה.⁵⁷

נכונות לויתורים של כל הגורמים הביאו לידי הסכם שהיה נכון לזמנו. יש להניח שלצד השיקולים הנוספים, גם זיכרון ולקח אסון ישיבת "כנסת ישראל" בחברון בתרפ"ט לא נשכח.

ביבליוגרפיה

- אזרחי ש' תשע"ג. **הגביע שעלה על גדותיו: מסכת חיייו של הגה"צ רבי מאיר חדש**. ירושלים. אפשטיין מ"מ תשע"ד. **ספר לבוש מרדכי**. ירושלים.
- ארנוולד מ', תשע"ח. חברון במאורעות תרפ"ט: לנו זה לא יקרה. **מחקרי ארץ יהודה** ב: 89-116. בלוי ט' תשע"ח. **לקט ופרט**. קריית מלאכי. חלק ג'.
- בן צבי י' תרכ"ו. **זכרונות ורשומות**. ירושלים.
- גליס י', גפן א' וטיקוצ'ינסקי ש' תשס"ט. **כנסת ישראל לדורותיה**. ירושלים.
- הירש ר' 2007. **תולדות חיייו של מורנו הרב ר' צבי זאב פאלי, משגיח בישיבת חברון**. ירושלים. חסמן י"ל תשס"א. **ספר אור יהל**. ירושלים.
- טיקוצ'ינסקי ש' תשע"ב. ישיבת סלבודקה בחברון בימי תרפ"ט. **כנס מחקרי חברון**: 54-67.
- טיקוצ'ינסקי ש' תשע"ו. **למדנות, מוסר ואליטיזם: ישיבת סלבודקה מליטא לארץ ישראל**. ירושלים. יכין ע' תשנ"א. **סיפורו של אלנקם**. ירושלים.
- כהן ד' תשס"ט. **וילכו שניהם יחדיו**. ירושלים.
- כץ ד' תשל"א. פרקים בתולדותיו, בתוך נ"מ קרביץ, עורך. **אחר האסף: מאסף זיכרון לאדוננו רבי יחזקאל סנא, ראש הישיבה חברון כנסת ישראל**. ירושלים.
- לובראני א' תשי"ח. **דרכו של אדם: קובץ לזכרו של יעקב פת**. הרצליה.
- לוי ד' תשנ"ו. **פנקס הקהילות ליטא**. ירושלים.
- לפידות י' תשס"ו. **האצ"ל בחיפה "האדומה"**. תל אביב.
- מלר ש"י תשס"א. נסיך ממלכת התורה: **מסכת חיייו של רבי שמחה זיסל ברוידא**. ירושלים.
- נימון ז' תשע"ט. **אגרות הראי"ה מאת הרב אברהם יצחק הכהן קוק**. ירושלים. כרך חמישי.
- סגל מ"צ תשמ"ו. **דור ודור**. תל אביב.
- קטינקא ב' 1964. **מאז ועד הנה**. ירושלים.
- קליבנסקי ב' תשע"ד. **כצור חלמיש: תור הזהב של הישיבות הליטאיות במזרח אירופה**. ירושלים.
- רייכנר א' 2008. **באמונתו: סיפורו של הרב יהודה עמיטל**. תל אביב.

שטמפפר ש' תשנ"ה. **הישיבה הליטאית בהתהוותה**. ירושלים.
תדהר ד' 1955. **אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו**. תל אביב. כרך ו'.

מקורות ארכיוניים:

ארכיון היישוב היהודי בחברון
ארכיון הספרייה הלאומית (אס"ל)
ארכיון הרב הרצוג
ארכיון מרכז אגודת ישראל ירושלים (אמאגו"י)
ארכיון משפחת ביר
הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ)
ארכיון מדינת ישראל (אמ"י)
גנזך הציונות הדתית
ארכיון תולדות ההגנה (את"ה)

עיתונים:

דאר היום
דבר
הארץ
המחר
העולם
הצופה
יתד נאמן
מעריב
עלון לחברים – ארגון 'הגנה'

ראיונות:

ריאיון טלפוני עם אברהם זלושינסקי, מראיין: משה ארנוולד, ב־6.7.2007 וב־11.6.2007.
ריאיון עם הרב ברוך אליצור, ארכיון היישוב היהודי בחברון, ללא תאריך.
ריאיון עם נחמן קירשנבוים, המראיין: משה ארנוולד, 10.7.2008.

הערות

- 1 לגבי ישיבת כנסת ישראל בסלובודקה ובחברון ראו בהרחבה טיקוצ'ינסקי תשע"ו: 191–276; טיקוצ'ינסקי תשס"א: 54–67; קליבנסקי תשע"ד: 47–49, 88, 132; כץ תשל"א: קמו-קמח; לוינ תשנ"ו: 44–45, 530–533.
- 2 זיכרונות הרב יחזקאל סרנא, לא פורסם. תודה לד"ר שלמה טיקוצ'ינסקי, שהעביר לי חומר זה.
- 3 זיכרונות הרב סרנא.
- 4 יעקב פת, עשר שנות פיקוד בהגנה בירושלים, ערב שבועות תש"ט, 139.15, ארכיון תולדות ההגנה (להלן: את"ה).
- 5 ריאיון עם הרב ברוך אליצור, ללא תאריך, ארכיון היישוב היהודי בחברון.
- 6 שלמה טיקוצ'ינסקי, תגלית: מכתבים מחברון תרפ"ט, מרשתת, מתוך יתד נאמן אב תרע"ח.
- 7 עדות יעקב גרז, ללא תאריך, V722/01/10, ארכיון הספרייה הלאומית (להלן: אס"ל).
- 8 עדות משה טיקוצ'ינסקי, 29.9.1929; עדות בנימין ברקאי, 8.9.1929; עדות חיים צבי הוטנר, 28.8.1929, V722/01/10 אס"ל.
- 9 עדות חיים קוסטנוביץ, 2.9.1929, V722/01/10, אס"ל.
- 10 עדות הרב פייבל אפשטיין, ללא תאריך, V722/01/10, אס"ל.
- 11 עדות הרב יעקב יוסף סלונים, ללא תאריך, V722/01/10, אס"ל; עדות הרב פראנקו בוועדת החקירה, ישיבה 78, 23.12.1929, דו"ח ועדת החקירה, חלק ז', עמ' 89–90.
- 12 עדות נסים עזרא, ללא תאריך, V722/01/10, אס"ל.
- 13 עדות הרב פייבל אפשטיין, ללא תאריך, V722/01/10, אס"ל.
- 14 ש"ב שולמן, אבל יחיד (הקדוש הבחור שמואל רוזנהולץ זצ"ל), **דאר היום**, 26.9.1929. הרב שולמן עבר לאחר הפרעות לישיבת מרכז הרב. היה ממקורבי הרב קוק והרבה לכתוב בירחונים ובחוברות שהוציא. עם ייסוד שכונת סנהדריה, בשנת 1926, מונה לרב השכונה.
- 15 עדות פנחס רביץ, 2.9.1929, V722/01/10, אס"ל.
- 16 זכריה מישאל, נ"ר, מזוועות חברון, **דאר היום**, 8.9.1929; עדות ד"ר צבי כיתאין, 14.9.1929, V722/01/10, אס"ל; חקירה נוספת בענין שיד טאלב מרקה, **הארץ**, 4.10.1929; חקירה נוספת בענין השייד טאלב מרקה, **הארץ**, 8.10.1929; עדויות יוסף אקסלרוד, 26.9.1929, V722/01/10, אס"ל; עדות זכריה מישאל, ללא תאריך, V722/01/10, אס"ל; חקירת השיד טאלב מרקה ראש פורעי חברון, עדויות יוסף אקסלרוד וזכריה מישאל, **דאר היום**, 7.10.1929.
- 17 דוד דרבקין, מזוועות חברון, **דאר היום**, 8.9.1929.
- 18 עדות הרב פייבל אפשטיין, ללא תאריך, V722/01/10, אס"ל.
- 19 עדות הרב יוסף אלחנן מלמד, 27.8.1929, V722/01/10, אס"ל.
- 20 בעיר ההריגה (השחיטה בחברון), עדות ד"ר אלקנה, **הארץ**, 1.9.1929.
- 21 עדות ליב שניאורסון, 28.8.1929; עדות הרב מאיר פראנקו, 1.9.1929, V722/01/10, אס"ל.
- 22 עדות חנוך ברוז'ינסקי, יוטיוב <https://www.youtube.com/watch?v=1A5ieEFhLUY>
- 23 עדות יהודה ליב שניאורסון, 28.8.1929, V722/01/10, אס"ל.
- 24 עדות הרב פ' אפשטיין, ללא תאריך; עדות צלה כהן, 3.9.1929; עדות צבי חיים הוטנר, 28.8.1929; עדות זוסמן ריגור, 4.9.1929, V722/01/10, אס"ל; עדות עבדאללה קרדוס בוועדת החקירה, 23.12.1929, דו"ח ועדת החקירה חלק ז', עמ' 86–87.
- 25 עדות עבדאללה קרדוס בוועדת החקירה, 23.12.1929, דו"ח ועדת החקירה חלק ז', עמ' 86.
- 26 אחד מתלמידי הישיבה, דעת הקהל על לומדי הישיבות, **דאר היום**, 19.11.1929.
- 27 ד"ר ש' רבינזון, סלובודקה ואוקספורד, **העולם**, 11.12.1929. רבינזון ציין גם כי בעיה דומה הייתה גם בעת ההתקפה על בית היתומים דיסקין בירושלים, שגם שם אף אחד לא היה מאומן.
- 28 אביגדור המאירי, אוקספורד וחברון, **המחר**, ארגון חברי ההגנה בישראל סניף ירושלים, עלון לחברים, תשל"ט-תש"מ, עמ' 28.

- 29 ש' וילוקר, ישיבת חברון אחר המאורעות (רשמים), **דאר היום** ינואר 1930.
- 30 הנהלת הוועד הלאומי אל הרב קוק, ה' בתשרי תר"ץ; הנהלת הוועד הלאומי אל הרב אפשטיין, ה' בתשרי תר"ץ; הרב קוק אל הנהלת הוועד הלאומי, ח' בתשרי תר"ץ; הרב משה מרדכי עפשטיין אל הנהלת הוועד הלאומי, J1/111, ארכיון ציוני מרכזי (להלן: אצ"מ).
- 31 הרב יהודה ברוך בלוי, אביו של המחבר היה בין המגויסים. בראשית מלחמת העצמאות היה הרב יהודה ברוך בלוי האחראי בפועל על סניף אגודת ישראל בירושלים.
- 32 ר' בן ציון יאדלר משבח את החלוצים, **דאר היום**, 20.10.1929; מאותות הזמן, **דבר**, 17.10.1929.
- 33 ריאיון עם הרב ברוך אליצור, ללא תאריך, ארכיון היישוב היהודי בחברון.
- 34 עדות שמואל טופוריק, 19.45, את"ה.
- 35 יעקב זולטק, התארגנות הפלוגה הדתית בירושלים (פרשה אישית), ארגון חברי ה'הגנה' בישראל סניף ירושלים, עלון לחברים, תשל"א, עמ' 17.
- 36 לדוגמה: שניאור אברהם גורדון, יליד 1916, בנו של הרב יחיאל מרדכי מראשי ישיבת לומז'ה, שלמד לאחר עלותו לארץ בישיבת חברון, הצטרף ל'הגנה' במאורעות תרצ"ו-תרצ"ט ואחר כך לחיל הנוטרים. הוא נהרג מפליטת כדור מרובהו בעת חזרתו משמירה בשכונת ארנונה בירושלים ב-9 באפריל 1939. שניאור זלמן מיישיבת חברון נהרג מפליטת רובה, הצפה, 9.4.1939, עמ' 1; אתר יזכור.
- 37 לדוגמה: שלום וסילובסקי נענה לקריאת המוסדות הלאומיים של היישוב היהודי והתגייס לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה לצבא הבריטי. הוא הוצב בחיל הקשר ושרת ברחבי המזרח התיכון וצפון אפריקה. ב-2.8.1943 נהרג וסילובסקי בתאונת דרכים והובא לקבורה בבית הקברות הצבאי הבריטי בטוברוק בלוב. מרשתת, אתר יזכור. ברוך אפשטיין-אליצור הגיע לישיבה בחברון באלול תרפ"ח, ניצל בנס כאשר הפורעים שעמדו בפתח הבית בו שהה עם חבריו התפזרו מיד לאחר ששמעו את הירי של השוטרים. לאחר לימודים באוניברסיטאות בירושלים ובלונדון ובבית מדרש לרבנים באנגליה ובישיבת סלובודקה בליטא והסמכתו לרבנות בירושלים הוא הצטרף ל'הגנה' והתגייס בשנת תש"ב לצבא הבריטי כרב צבאי ושרת בו עד תש"ז. זיכרונות ברוך אליצור בכתב ידו, ארכיון היישוב היהודי בחברון, מזכרונותיו של עד ראייה, הצפה מוסף שבת, י"ז אב תשנ"ט 30.7.1999; ריאיון עם הרב ברוך אליצור, ללא תאריך, ארכיון היישוב היהודי בחברון. משה גולד שהגיע לישיבה מניו יורק וניצל מהפרעות בחברון שרת כרב צבאי בדרגת מיוור בצבא ארה"ב. הוא עמד לעלות לארץ ב-1956 ולהתמנות כרב הצבאי של מחוז ירושלים, אך נפטר באופן פתאומי מהתקפת לב ערב עלותו לארץ. הרב משה גולד ז"ל מניו יורק, הצפה עמ' 1 24.9.1956.
- 38 הרב יצחק הרצוג, ע"ד [על דבר] בני הישיבות הי"ו בקשר עם המצב, ט"ז בטבת תש"ח, פ-4251/7, ארכיון הרב הרצוג בתוך ארכיון מדינת ישראל (להלן: אמ"י).
- 39 יצחק אייזיק הלוי הרצוג, הרב הראשי לארץ ישראל, אל מנהל המטה הכללי רב אלוף יעקב דורי, רמטכ"ל, ללא תאריך, פ-4251/7, ארכיון הרב הרצוג באמ"י.
- 40 משה גליקמן פרוש אל מנהלי בישיבה, י"ח טבת תש"ח, ארכיון מרכז אגודת ישראל ירושלים (להלן: אמאגרי).
- 41 טוביה ביר אל הרב מאיר חדש, 9.6.1948; טוביה ביר אל הרב מאיר חדש, ללא תאריך, ארכיון משפחת ביר.
- 42 אשר אל דרומי, 9.1.1948, 2644/1949 - 455, ארכיון צה"ל (להלן: א"צ).
- 43 רמא [ראש מפקדה ארצית] אל גולני, כרמלי, אלכסנדרוני, קריתי, גבעתי, עציוני, בולגריס [פלמ"ח], 9.3.1948, 959/1949 - 117, א"צ; תגבורת לעיר העתיקה, יורם בשם מפקד הגדוד אל רובין, 23.4.1948, 670/48 - 54, א"צ.
- 44 תלמיד הישיבה שלמה ראובן ספיר, בנו של הרב ישראל מרבני פתח תקווה, השתייך ליחידה שהגנה על גזרת סנהדריה בצפונה של ירושלים. בעת הסתערות כוחות הלגיון על עמדות

השכונה הוא השתתף בהדיפת ההתקפה. לדבריו, מגני הגזרה סברו כי הכוח המתקדם אליהם שייך ליחידת הפלמ"ח, שתקפה באותו ערב את שכונת שייח' ג'ראח הסמוכה, ורק כאשר הכוח התקרב עד למרחק קצר מעמדותיהם הם זיהו אותם כאנשי הלגיון הערבי. מגני השכונה פתחו באש שגרמה לאבדות רבות בקרב התוקפים והביאה לנסיגתם (אזרחי תשע"ג, עמ' 293–294). שמחה וינוגרד, שלמד בישיבת חברון והחל ללמוד בבית המדרש למורים מזרחי, התגייס ל'הגנה' לאחר החלטת החלוקה. הוא השתייך ליחידה שהגנה על גזרת נוטרדם ונפל בקרב ב-20 במאי 1948 (מרשתת, אתר יזכור). היו תלמידים שהצטרפו לאצ"ל, כמו פנחס ראם שלמד בישיבת תפארת 'ישראל' בחיפה, ואחר כך כמה שנים בישיבת חברון. הוא החליט להתגייס לאצ"ל כי סבר שיש להתאמן כדי למנוע מעשי זוועה כפי שקרה בחברון בתרפ"ט. מאחר שהצטיין בתפקידו הצבאי עסק בהדרכה ובפיקוד ושימש אחראי על סניף האצ"ל בחיפה. עם תחילת מעשי האיבה הוא השתתף בהגנת חיפה. תוך כדי פעילותו בעת סיור בעמדות בוואדי ניסנאס נפצע מידי צלף, ולאחר זמן נפטר מפצעיו. בסיס האצ"ל שהוקם בחיפה נקרא על שם כינויו המחתרתי, "בנימין". לפידות 'י' תשס"ו, עמ' 247; אתר יזכור.

- 45 כהן ד' תשס"ט, עמ' 315–316.
- 46 ריאיון עם נחמן קירשנבוים, המראיין: משה ארנוולד, 10.7.2008.
- 47 צו הגיוס החתום בידי מפקד המחוז, 1.5.1948, J3/10, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ).
- 48 נוסח ההסכם מא' אייר תש"ח, גנזך הציונות הדתית, קלסר 287.
- 49 גיוס בני הישיבות, 'י' טשרנוביץ, מ' סימון א"ח כהן אל ועד הישיבות מפעל התורה, 16.5.1948, פ-888/8, אמ"י.
- 50 תנועת ההתייצבות בימים 23–28.5.48, מ' סימון את מפקד החטיבה והמחוז, S25/9380, אצ"מ; 'י' טשרנוביץ, מרכז המפקד לשירות העם אל ועד הישיבות, 2.6.1948, פ-4247/9, אמ"י.
- 51 א"ח כהן, שנת גיוס – סקירה תמציתית על פעולות לשכת הגיוס בירושלים, 30.11.1948, ג-275/23, אמ"י; ארכיון משפחת ביר – רשימות המגויסים.
- 52 ריאיון טלפוני עם אברהם זלושינסקי, מראיין: משה ארנוולד, ב-6.7.2007 וב-11.6.2007.
- 53 זיכרונות הרב סרנא.
- 54 דו"ח תעסוקה של פלוגה א מחלקה 2, ללא תאריך, ארכיון משפחת ביר; טוביה, פקודת יום, 2.7.1948, ארכיון משפחת ביר.
- 55 טוביה ביר אל הרב משה טננבוים, (מזכיר ועד הישיבות), 19.7.1948, ארכיון משפחת ביר; טוביה אל הרב יחזקאל סרנא, 2.8.1948; הרב א' פינקל אל המרכז לשירות עם בירושלים ע"י מפקד גדוד בני הישיבות, 3.8.1948, שם. טוביה אל הרב פינקל, 4.8.1948, שם.
- 56 מג"ד בני הישיבות אל ועד הישיבות לידי מר טננבוים, 7.9.1948, ארכיון משפחת ביר.
- 57 פרוטוקול דיון מס' תקי"ג מ-13.10.1958, דברי הכנסת, כרך 23, עמ' 13.